

33. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф.45. – Оп.1. – Спр.3499.– Арк. 1, 2 зв.
34. ХХІ–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. – Харьков, 1912.– С. 19.
35. ХХІV–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1914 год. – Харьков, 1915. – С. 21.
36. ХХІ–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. – С. 19.
37. ХХІV–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1914 год. – С. 20.
38. Там само.
39. Там само. – С. 23.
40. Там само.
41. ДАХО. – Ф.45. – Оп.1. – Спр. 1729. – Арк. 38.
42. Там само.– Спр. 2569. – Арк.1–1 зв.
43. Санкт–Петербургские ведомости. – 1912. – 15 марта.
44. Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп. 3. – Спр. 2478. – Арк. 3
45. Там само. – Арк. 8
46. Там само. – Ф.145. – Оп. 3. – Спр. 2478. – Арк. 13–15 зв.
47. Там само. – Арк. 18.
48. Там само. – Арк. 23.
49. ДАЧО. Там само. – Ф. 145. – Оп.3. – Спр. 2067. – Арк. 1.
50. Там само. – Арк. 4.

Нікітін Ю.

ЕВОЛЮЦІЯ МІСТ І МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 60-70 РОКИ ХІХ СТ.

У вітчизняній історіографії існує незначна, але стійка традиція вивчення еволюції етносоціальної структури українського суспільства в цілому і міської її складової. У другій половині ХІХ ст. цією проблематикою займалися М. Домонтович, А. Русов, С. Василевський та ін. У ХХ ст. у цій сфері вели дослідження А. Гуменюк, В. Нардова, В. Наулко, О. Солощенко, М. Трацевський та ін. Проте, порівняльного історичного аналізу регіональних особливостей цього процесу та впливу на нього міської реформи 1870 р. немає.

Буржуазно-демократичні реформи 1859-1881 рр. частково законодавчо забезпечили перехід Російської імперії від феодалізму до буржуазного ладу. Однак, проводячи реформи, царизм намагався зберегти свою владу і панівні позиції дворянства в суспільстві.

Як і всі інші міста Російської імперії, Чернігів зазнав певних змін у пореформений період. Пожвавилась торгівля, але вона мала більш місцевий характер і не мала великих обігів. Певному пожвавленню економічного життя губернії у другій половині ХІХ ст. сприяло будівництво на території губернії залізниць. Статистичні дані показують, що у Чернігівській губернії темпи зростання міського населення були значно повільніші, ніж у сусідніх – Київській та Харківських.

В губернії розвивалась, головним чином, дрібна та середня промисловість, яка була пов'язана з переробкою сільськогосподарських продуктів. Чернігів у другій половині ХІХ ст. більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. Все це знайшло своє відображення і в темпах зростання міського населення, як у губернському місті, так і в повітових містах. За даними канцелярії чернігівського губернатора в 1880 р. у Чернігові було 16810 мешканців [1], а центр ярмаркової торгівлі Ніжин налічував майже 32 тисячі [2]. Переважна більшість повітових міст губернії нагадувала великі села і, в тому числі, за кількістю населення (Городня – 2391 чол.). Аналогічна ситуація простежувалася і в містечках.

Соціальний склад населення міст Чернігівської губернії майже не відрізнявся, але для кожної групи були характерні певні коливання. У Чернігові міщани становили більше половини мешканців (55,7%), 80-90% населення повітових міст припадало на міщан. Найменш чисельними категоріями міських жителів були особи привілейованих станів та купецтво. Серед мешканців містечок на Чернігівщині переважали селяни і козаки (80-90%) [3]. Місцеві чиновники відмічали так звані різні стани серед міського населення. Всі ці факти підтверджували стійкі міграційні процеси останнього місто і початок формування нових соціальних груп населення, що були характерними для капіталізму. Новизну цих процесів підтверджує той факт, що чиновники ще не виділяли робітників при переписах в окремі групи.

Серед мешканців міст Чернігівської губернії переважали представники трьох конфесій: православні, іудеї, католики. Спостерігались лише окремі відсоткові коливання в містах. У Чернігові православні становили 61,8% всього населення [4]. У повітових містах були певні особливості. Там іудеї складали трохи більше 1/4 населення [5]. Місцеву адміністрацію турбувало швидке збільшення єврейського населення та його вплив на торгівлю в губерніях. Особливістю Чернігівської губернії був значний відсоток старообрядців в окремих повітах.

Матеріали різних державних установ свідчать про низький рівень освіти мешканців міст. Переважна їх частина мала початкову освіту або взагалі не вміла читати і писати. Найбільший відсоток осіб з вищою і середньою освітою та писемних припадав на католиків. У православних та іудеїв він був практично однаковий.

Місцева адміністрація відмічала незначний відсоток міського населення, що мав право на участь у виборах до місцевих органів самоврядування. В середньому в губернії до виборів допускалися – 10,4% всього населення [6].

Відмічалась певна зворотна закономірність: чим більшим було населення міста, тим менший його відсоток мав право участі у виборах і навпаки. Серед виборців переважали представники непривілейованих станів. У Чернігові вони становили 80%. Лідуюче місце серед непривілейованих виборців займали міщани (65%) [7]. Саме міщани–домовласники і відігравали вирішальну роль на міських виборах. Вони сплачували на користь міста копійки (46,7% виборців сплачували на користь міста менше 50 коп.) і часто не могли або не хотіли займатися вирішенням міських проблем [8]. Погіршувало ситуацію те, що переважна більшість виборців у губернії була неписьменною (52,1% міщан-домовласників) [9] або вміла лише читати і писати. Її кількість інколи сягала в окремих містах 80%.

Не реалізувались плани урядовців і в питанні співвідношення виборцями різних розрядів. Виборці I і II розрядів навіть разом поступались чисельністю виборцям III розряду. На думку місцевих чиновників, це вимагало виправлення виборчого закону, бо більш заможні платники податків і особи привілейованих звань та станів з купецтвом залишались у меншості і не мали можливості домінувати на виборах гласних і в діяльності органів самоврядування. Переважання міщан-домовласників серед виборців і гласних певною мірою впливало на формування пасивності з боку виборців вищих розрядів.

Чиновництво було стурбоване й тим, що серед виборців і гласних значний відсоток (в середньому 1/3) складали євреї.

Такий розподіл сил вступав у протиріччя з великодержавною політикою царського уряду. Все це разом впливало на ефективність новостворених структур. Домінуюча неосвіченість більшості часто ставала зручною іграшкою у різноманітних махінаціях

зацікавлених груп. Велика кількість порушень, що допускались при обранні гласних та посадових осіб лише підтверджують цю думку.

Наслідком такого становища стали часті факти неявки виборців на збори, їх перенесення, втрата інтересу до виборів з боку виборців I і II розрядів, створення недієздатних міських структур та бездіяльність міських дум і комісій (не виконувались або не були розроблені правила звітності та вимоги до обраних посадовців). Для двох губерній були характерні факти, коли обрані посадові особи лише перетворювали свої пости на прибуткові місця. Серед них процвітало хабарництво, а справи міста часто відходили на другий план. Одна з важливих причин такої ситуації була пов'язана з відсутністю політичної еліти на місцях, яка б могла консолідувати населення на вирішення нагальних потреб.

Всі ці явища в більшій або меншій мірі були відомі губернській адміністрації, що вступила з різними скаргами або пропозиціями відносно вдосконалення прийнятого міського положення. На думку чиновників необхідно було змінити, в першу чергу, виборчу систему, щоб вона дала представникам привілейованих станів і купецтву контролювати та впливати на міське життя.

Чисельні звіти і статистичні дані свідчать, що в містах Чернігівської губернії відбулися зрушення у 60-70 рр. XIX ст. Також проявились недоліки міського Положення 1870 р. Частина побажань та пропозицій чиновників місцевих адміністрацій ввійшли до проектів місцевого управління, розроблених відповідною комісією. Ця комісія пропонувала: ввести в малих непромислових містах Положення, спільне для міст та сіл; заборонити цеховий устрій для ліквідації ремісників як стану; вести боротьбу з фіктивними цензами, що зменшить кількість торговців в міському управлінні; для поліпшення якості самоуправління містами запровадити певний освітній ценз для головних і посадових осіб; боротися з затягуванням виборів гласних та існуючими порушеннями, що мали місце, шляхом поділу міста на виборчі ділянки або обираючи гласних з урахуванням інтересів окремих верств населення; міський голова повинен керувати управою і сприяти співпраці управи та думи; краще розподіляти обов'язки між управою та думою, а також між членами управи; запровадити дійсний контроль за діяльністю членів управи; гласних, що не з'являлись на засідання, вважати такими, що добровільно склали свої обов'язки.

Отже, підсумовуючи розвиток міст та містечок Чернігівської губернії у 60-70-х рр. XIX ст., необхідно відмітити, що в результаті реформ і під впливом буржуазних відносин вони стають на шлях ломки старої феодальної структури міст та формування нових класів. Однак, регіональні та історичні особливості губернії вплинули на темпи буржуазно-індустріальних перетворень.

Невдоволення монархічної чиновної бюрократії наслідками реформи 1870 р. та загальним напрямком еволюції суспільно-економічного і громадсько-політичного життя міст Імперії реалізувалося у новому міському Положенні 1892 р.

Як ми з'ясували, проблеми відповідності адміністративних реформ об'єктивним потребам суспільства, короткострокових і довгострокових наслідків таких реформ є надзвичайно важливими. Складність і неоднозначність відповідного історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень, як комплексних, у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні.

Використана література:

1. Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедріна. Санкт-Петербург (далі – РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 24.
2. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 29.
3. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 43.
4. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 30.
5. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725. – Арк. 44.
6. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1674. – Арк. 7.
7. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1639. – Арк. 33.
8. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. В 2-х ч. – СПб.: Б. т., 1882. – Ч. I. – С. 52.
9. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1656. – Арк. 35.

*Турченко Г.
(м. Запоріжжя)*

**ЕТНО-СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1914–1917 РР.**

Радянській історіографії була притаманна другорядність сюжетів Першої світової війни у порівнянні з революцією, яка не просто «зруйнувала старий світ», а і «відкрила нову еру світової історії». Але, як не дивно, і сьогодні залишаються недостатньо проаналізованими ряд проблем, у тому числі і етно-соціальні зміни якими супроводжувалися воєнні роки, особливості цих змін в окремих регіонах тощо.

Метою нашої статті є аналіз етно-соціальних змін на Півдні України в роки Першої світової війни та визначення їх історичних наслідків.

Як і у інших регіонах України, на Півдні ці зміни були викликані, перш за все, масовими мобілізаціями. До армії з українських губерній було мобілізовано 3,5–4 млн. чол., з них 81% склали селяни, а 19% – робітники та представники інших верств суспільства [1]. З трьох південноукраїнських губерній тільки селян було мобілізовано 888,2 тис., у тому числі – з Катеринославської губернії – 237 тис. чол., Херсонської – 438,6 тис. чол., Таврійської – 212,6 тис. чол. [2]. Таким чином, на Україні армія забрала половину працездатного населення. Більша частина мобілізованих чоловіків була з сільськогосподарських губерній. За даними сільськогосподарського перепису 1917 р. з Київської губернії, наприклад, до лав армії було мобілізовано 51,8% усіх працездатних чоловіків, а з промислово розвиненої Катеринославської губернії – тільки 34,2% [3]. Менша частка мобілізованих з південноукраїнських губерній пояснюється наданням працівникам стратегічно важливих підприємств відстрочок від призову до армії. Броню отримали робітники оборонних підприємств та залізниць, шахтарі Донбасу.

Своєрідністю національного складу Катеринославської, Таврійської та Херсонської губернії була наявність тут значної за чисельністю групи національних меншин. На 1914 р. 5253 тис. чол., тобто 56,7% населення були представлені українцями, а решта – представниками інших національностей, найчисельнішими серед яких були росіяни (21,2%), євреї (7,4%), німці (4,4%), греки (3,5%), татари і турки (1,2%), болгари (0,4%) та інші. З початком війни склалася ситуація, коли деякі національні меншини були запідозрені у